

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Ο Μάρκος Ρενιέρης και ο Spectateur de l'Orient

Roxane D. Argyropoulos

doi: [10.12681/er.36162](https://doi.org/10.12681/er.36162)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Argyropoulos, R. D. (2024). Ο Μάρκος Ρενιέρης και ο Spectateur de l'Orient: Οι απόψεις του για τον ελληνισμό. *The Gleaner*, (30), 703–728. <https://doi.org/10.12681/er.36162>

Ο ΜΑΡΚΟΣ ΡΕΝΙΕΡΗΣ
ΚΑΙ Ο *SPECTATEUR DE L'ORIENT*

Οι απόψεις του για τὸν ἑλληνισμό

ΠΝΕΥΜΑ ΠΡΟΙΚΙΣΜΕΝΟ ΚΑΙ ΓΟΝΙΜΟ, ὁ Μάρκος Ρενιέρης (Τεργέστη 1815-Ἀθήνα 1897) διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στὴ διάπλωση τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας καθὼς ἀποδείχθηκε δεινὸς γνώστης τῶν πολιτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ζητημάτων τοῦ καιροῦ του. Ἡ διαδρομὴ του διακρίνεται γιὰ τὴν ιδιοτυπία της καθὼς ἡ ἐξοικείωσή του μὲ τὸ φαινόμενο τῆς ιδεολογικῆς οἰκοδόμησης ἑνὸς ἔθνους ξεκίνησε ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια στὴ Βενετία. Μὲ τὸ ὄραμα τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τοῦ κατακερματισμένου ἰταλικοῦ ἔθνους ζυμώθηκε μὲ τὶς ιδέες τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ.¹ Ἐχοντας τὸ πνευματικὸ αὐτὸ ὑπόβαθρο ἐγκαθίσταται τὸ καλοκαίρι τοῦ 1835 στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ πορεία τῆς ἐνσωμάτωσής του στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον κεφάλαιο. Ἐνστερνιζόμενος τὶς προσδοκίες τοῦ νέου κράτους, ἐντάσσεται στὴν τροχιά τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ τόπου καὶ ἐξελίσσεται σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς πρωταγωνιστές. Ἀποκτᾷ ἐπιπρόσθετο κοινωνικὸ κύρος νυμφευόμενος τὴν Ἀνδρομάχη Ζαΐμη,² κόρη τοῦ

1. Ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν δεκαεπτὰ ἐτῶν, ὁ Μ. Ρενιέρης δημοσίευσε ἄρθρα καὶ δοκίμια φιλοσοφικοῦ καὶ λογοτεχνικοῦ περιεχομένου σὲ σημαντικὰ ἰταλικά περιοδικά. Στὰ γραπτὰ του ἀντανακλάται ὁ θαυμασμός του γιὰ τὸν φιλόσοφο καὶ πολιτικὸ διανοητὴ Gian Domenico Romagnosi (Salsomaggiore Terme 1761-Μιλάνο 1835), ἵνδαλμα τότε τῆς ἰταλικῆς νεολαίας, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ Risorgimento, ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχε προσωπικὰ γνωρίσει στὸν κύκλο τοῦ Αἰμίλιου Τυπάλδου στὴ Βενετία. Γιὰ τὴ σημασία τῆς περιόδου αὐτῆς στὴ ζωὴ τοῦ Ρενιέρη βλ. Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne de Marco Renieri et ses premières années en Grèce*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν, 2019, σ. 21-85.

2. Σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἀνδρομάχης Ζαΐμη βλ. Λουκία Δρούλια, «Ἡ ἐθιμικὴ παράδοση στὴν ὀνοματοθεσία καὶ ὁ Διαφωτισμός. Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀρχαία», *Μνήμων* 10 (1985), 194. Πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκογένεια Ζαΐμη βλ. στὴ μελέτη τῆς ἰδίας, «Ἡ οἰκογένεια Ζαΐμη ὡς τὸ 1840. Ἀθυσάριστα κείμενα», *Ἐπετηρὶς Καλαβρύτων* 1 (1969), 61-76.

πρόκριτου Άνδρέα Ζαΐμη και τῆς Ἑλένης Δεληγιάννη και ἀδελφῆ τοῦ μετέπειτα πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδας Θρασύβουλου Ζαΐμη, προπάππου τῆς Λουκίας Δρούλια. Γιὰ τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο τοῦ Μ. Ρενιέρη ἢ Λουκία πάντοτε ἔδειχνε ἓνα εὐδιάκριτο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐνασχόλησή μου ἐδῶ μὲ τὴ δημοσιογραφικὴ του δραστηριότητα ἄς θεωρηθεῖ ὅτι συμβολίζει μίαν ἀπότιση τιμῆς στὴν ἀγαπητὴ συνάδελφο και φίλη.

Τὸ 1853, ἐνῶ ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη, στοὺς κόλπους τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ἐκδηλώνονται πολιτικὲς ζυμώσεις και διχαστικὲς ἐντάσεις. Μὲ τὰ πύρινα ἄρθρα τῆς ἔφημερίδας *Αἰών*, ἢ ρωσόφιλη παράταξη κέρδιζε τὶς ἐντυπώσεις. Εὗρισκε ἀνταπόκριση σὲ ὅσους θεωροῦσαν τὴ Ρωσία προστάτιδα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως προσλαμβάνοντας ἀκόμη και συναισθηματικὲς διαστάσεις. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ τεταμένον πολιτικὸ κλίμα πρωτοκυκλοφόρησε στὶς 26 Αὐγούστου/7 Σεπτεμβρίου 1853 τὸ γαλλόφωνο περιοδικὸ *Le Spectateur de l'Orient* (*Ὁ Θεατὴς τῆς Ἀνατολῆς*).³ Γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ αὐτὸ ἐγχείρημα ἀποφασιστικὰ κινητοποιήθηκε μίαν ομάδα ἐγκριτῶν διανοητῶν και πανεπιστημιακῶν μὲ πολὺπλευρὴ δράση. Στενὰ συνδεδεμένοι μεταξὺ τους, πρόκειται γιὰ πρόσωπα ὀρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων εἶχαν ὡς ἑτεροχθόνες βιώσει λίγα χρόνια πρωτύτερα τὴν ἀπόλυση ἀπὸ δημόσιες θέσεις.⁴ Διαμορφωμένοι πνευματικὰ στὴν εὐρυχωρία τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς, μετεβλήθησαν στὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμὴ σὲ στρατευμένους διανοούμενους τοὺς ὁποίους διακρίνει μίαν συλλογικὴ πολιτικὴ ταυτότητα.⁵ Εἶναι οἱ Κ. Παπαρρηγόπουλος,

3. Λουκία Δρούλια, «*Le Spectateur de l'Orient*», λήμμα στὴν *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου, 1784-1974. Ἐφημερίδες, περιοδικὰ, δημοσιογράφοι, ἐκδότες*, Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 2008, τ. 4, σ. 442-444. Ἄλκηστη Σοφοῦ, «Ὁ Θεατὴς τῆς Ἀνατολῆς (*Le Spectateur de l'Orient*) διαλέγεται μὲ τὴν Εὐρώπη. Οἱ διακυμάνσεις μιᾶς “ἐθνικῆς ἀφήγησης”», *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Ἐθνοπαικῶν Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τῆς Ἐθνοπαικῆς Ἐταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Συνέχειες, ἀσυνέχειες, ρῆξεις στὸν ἑλληνικὸ κόσμον (1204-2014): οἰκονομία, κοινωνία, ἱστορία, λογοτεχνία, Θεσσαλονίκη, 2-5 Ὀκτωβρίου 2014*, Κωνσταντῖνος Α. Δημάδης (ἐπιμ.), Ἀθήνα 2015, τ. 5, σ. 151-157.

4. Ἡ διχαστικὴ διαμάχη αὐτοχθόνων και ἑτεροχθόνων εἶχε κορυφωθεῖ μὲ τὸ ψήφισμα τῆς Ἐθνικῆς Συνέλευσης τοῦ 1843-1844· βλ. Ἰ. Δημάκης, *Ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ τοῦ 1843 και τὸ ζήτημα τῶν αὐτοχθόνων και ἑτεροχθόνων*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1991.

5. Σχετικὰ μὲ τὴ συλλογικὴ πολιτικὴ ταυτότητα ἀνάμεσα σὲ πνευματικὸς ἐκπροσώπους ἐνὸς ἔθνους ποὺ χαρακτηρίζει τὸν 19ο αἰῶνα, βλ. Christophe Charle, *Les*

Ἄλ. Ρίζος Ραγκαβῆς, Ἴ. Σοῦτσος, Γ. Α. Βασιλείου, Ν. Δραγούμης καὶ Μ. Ρενιέρης.⁶ Ἀπὸ αὐτούς, οἱ Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Δραγούμης καὶ Ἄλ. Ρίζος Ραγκαβῆς εἶχαν τὸ 1850 κυκλοφορήσει τὸ περιοδικὸν *Πανδώρα*, γεγονόςς πού δικαιολογεῖ τὴν παρατηρούμενη συνάφεια τῶν δύο ἐντύπων.⁷ Ἡ χρονικὴ σύμπτωση τῆς κυκλοφορίας τοῦ περιοδικοῦ μὲ τὸ ξέσπασμα τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου δὲν εἶναι τυχαία, καθόσον κίνητρο τῶν ἐκδοτῶν του ἦταν νὰ μὴν παραμείνουν ἀμέτοχοι σὲ οὐσιώδεις πολιτικὲς ἐξελίξεις καὶ ν' ἀκουστεῖ ἡ φωνὴ τους σχετικὰ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐξωτερικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς χώρας. Πρέσβευαν πὼς τὸ νεοσύστατο κράτος ὄφειλε νὰ διατηρήσει τὴ θέση του ἀνάμεσα στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη καὶ ἐπιπλέον νὰ γεφυρωθοῦν οἱ μεταξὺ τους ἀντιθέσεις πού προέκυψαν μὲ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα.⁸ Μὲ σταθερὰ στραμμένα τὰ βλέμματά τους στὴ δυτικὴ πολιτικὴ σκηνὴ καὶ μὲ τὰ ἄρθρα τους ὑπογεγραμμένα μόνον

intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée, Παρίσι, Seuil, 1996· Socrates D. Petmezaz, «From Privileged Outcasts to Power Players: the “Romantic” Redefinition of the Hellenic Nation in the Mid-Nineteenth Century», στὸ *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896)*, Roderick Beaton – David Ricks (ἐπιμ.), Λονδίνο, Ashgate, 2009, σ. 124-133.

6. Ὁ Ἄλ. Ρίζος Ραγκαβῆς ἐξηγεῖ τοὺς λόγους πού πρυτάνευσαν στὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα, Τυπογραφεῖον τῆς Ἐστίας, ἐκδότης Γεώργιος Κασδόνης, 1895, τ. 2, σ. 293-295: «Τότε μετὰ πολλῶν ἄλλων ἐφρόνουν ὅτι, ὅτε τὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐπρόκειτο ν' ἀνατραπῶσιν ὑπὸ τοὺς ἐκ βορρᾶ κεραυνούς, οἱ Ἕλληνες ὄφειλον νὰ διεκδικήσωσι καὶ αὐτοὶ τὰ εἰς πᾶσαν τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν ἴδια συμφέροντα, καὶ νὰ μὴ ἐγκαταλειφθῶσιν ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας· πρὸς ὃ ὅμως πρὸ παντός ἦν ἀνάγκη νὰ παρασκευασθῇ καὶ φωτισθῇ ἡ ἰδίως ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς δημοσιογραφίας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὡς πρὸς τὰ τῆς Ἑλλάδος εἰς ἀδίκους προλήψεις παραχθεῖσα κοινὴ τῆς Εὐρώπης γνώμη. Δι' ὃ συνελθόντες τινὲς φίλοι, ἀπεφασίσαμεν τὴν σύστασιν Γαλλικοῦ περιοδικοῦ, ὃ ἀπεκαλέσαμεν Ἀνατολικὸν Θεατὴν (*Spectateur d'Orient*)»· βλ. Χάιδω Μπάρκουλα, *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (1830-1880)*. *Ἀλτρωτισμὸς καὶ διπλωματία*, Ἀθήνα 2008, σ. 50-59.

7. Ε. Σκοπετέα, «Τὸ πρότυπο βασιλείου καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὁφεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)», Ἀθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 280-284.

8. Σχετικὰ μὲ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα βλ. Edouard Driault, *Ἱστορία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος*, μτφρ. Μ. Δεπάστα, Ἀθήνα 1900· Μιχαὴλ Λάσκαρις, *Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα, 1800-1923*, πρόλογος Ἰ. Κ. Χασιώτη, Θεσσαλονίκη, Ἐπίκεντρο, 2006· Μ. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, Λονδίνο, Macmillan, 1966· Λ. Γ. Σμπιλίρης, *Ἀνατολικὸ Ζήτημα καὶ ἐλληνικὸς Ἀλτρωτισμὸς (1839-1841)*, Ἀθήνα 1997.

μέ αρχικά, όδηγήθηκαν στη δημιουργία ενός διάυλου επικοινωνίας με την Εύρώπη. Αντιλαμβανόμενοι τόν σοβαρό κίνδυνο απομόνωσης στον όποιο βρισκόταν έκτεθειμένη ή πατρίδα τους, πρωταρχική τους φροντίδα συνιστούσε ή άκριβης ένημέρωση του εύρωπαϊκού κοινού σχετικά «με τις ιδέες, τά συναισθήματα, τά συμφέροντα, τις δυνάμεις και τις σχέσεις τών πληθυσμών τής Άνατολής». ⁹ Προτείνοντας λύσεις για τó Άνατολικό Ζήτημα και δίνοντας σχετικές εξηγήσεις έπεδίωκαν τή διεξαγωγή ενός έποικοδομητικού διαλόγου με τήν εύρωπαϊκή δημοσιογραφία. Η συμβολή τους θά μπορούσε νά θεωρηθεί έμπρακτη εκδήλωση μιās φιλοσοφίας για τήν εύρωπαϊκή ταυτότητα του έλληνικού έθνους. ¹⁰

Υπεύθυνος έκδοσης του περιοδικού όρίσθηκε ό Μ. Ρενιέρης, τή δραστηριότητα του όποίου σχολιάζει τó *Ετήσιον Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου ως εξής: «Έμπλεως πατριωτικού πυρός, άνεδέξατο τήν δια τής ιδίας ύπογραφής του φύλλου εύθύνην έδημοσίευσε δέ εν αυτώ πλείστα περισπούδαστα άρθρα, βαθυτάτην έμποιήσαντα αίσθησιν πανταχού τής Εύρώπης». ¹¹ Από τά νεανικά του χρόνια στην Ίταλία, ό Ρενιέρης αντιλαμβανόταν τις έφημερίδες ως έγκυρες πηγές ένημέρωσης. ¹² Τόν σύνθετο ρόλο τους στη διαμόρφωση τής κοινής γνώμης είχε έπισημάνει τó 1836 στο άρθρο του «I giornali d'Atene» δημοσιευμένο στο περιοδικό *Il Gondoliere* τής Βενετίας, ¹³ όπως και στον πρόλογο τής *Φιλοσοφίας τής Ιστορίας* όπου δηλώνει έμφατικά: «Οί δύο μεγάλοι κρουνοί, δια τών όποιων ό δυτικός πολιτισμός χύνεται εις τήν Ελλάδα και δι' αυτής εις όλην τήν Άνατολήν, είναι ό *Τύπος* και τó *Πανεπιστήμιον* τών Άθηνών». ¹⁴

Η ριζική τομή που παρατηρείται στην άνέλιξη του στοχασμού του Ρενιέρη μετά τήν άφιξή του στην Άθήνα δέν έπισκίασε τόν σταθερό του

9. Ρ. [C. Paparrigopoulos], «Explications préliminaires», *Le Spectateur de l'Orient* 1 (1853-1854), 13.

10. Λίνα Λούβη, *Η Εδρώπη τών Ελλήνων. Πρότυπο, άπειλή, προστάτις 1833-1857*, Άθήνα, Άλεξάνδρεια, 2020.

11. Άνωνύμως, «Βιογραφική πινακοθήκη. Μάρκος Ρενιέρης», *Ετήσιον Ημερολόγιον* 5 (1890), 260.

12. Βλ. τó χειρόγραφο όπου καταγράφει τις άναγνώσεις τους κατά τó διάστημα 1832-1834 στη Βενετία, Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne...*, ό.π., σ. 48-51.

13. Ό.π., σ. 97-99.

14. Μ. Ρενιέρης, *Φιλοσοφία τής Ιστορίας. Δοκίμιον*, Άθήνα, εκ τής Φιλολάου τυπογραφίας, 1841, σ. γ'.

προσανατολισμό πρὸς τὸν δυτικὸ κόσμον καὶ τὶς φιλελεύθερες ἀξίες του. Ἄξιοπρόσεκτες, ὥστόσο, εἶναι τῶρα οἱ μεταλλάξεις ὀρισμένων θέσεων του ἐκφρασμένες στὰ νεανικά του γραπτά.¹⁵ Ἐνῶ παραμένει ἀμετάπειστος γιὰ τὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῶν ρωσικῶν ἐπεκτατικῶν βλέψεων καὶ τῆς ἐξάπλωσης τοῦ σλαβισμού,¹⁶ δὲν κρύβει τὴν καχυποψία του γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ παπισμοῦ καὶ δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στὴν ὀρθόδοξη ταυτότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παλιά του δυσπιστία γιὰ τὸ Βυζάντιο¹⁷ καὶ, ὡς ὑπέρμαχος τοῦ ἑλληνοχριστιανισμοῦ τοῦ στενοῦ του φίλου Κ. Παπαρρηγόπουλου,¹⁸ ἀναγνωρίζει ὅτι συνιστᾶ σημαντικὴ ἱστορικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία διατηρήθηκαν τὸ πνεῦμα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἥθη. Ὅσον ἀφορᾶ στὸ

15. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ γίνεται ἐμφανῆς μὲ τὴ στάση ποὺ τήρησε σὲ μεταγενέστερα χρόνια σχετικὰ μὲ τὴ *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ περιοδικὸ *Τὸ Ἄστυ* 2 (1887), 4 ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: «Νέος ἔτι εἶχεν ἐκδώσει πρῶτον μὲν ἰταλιστί, εἶτα δὲ ἑλληνιστί, *Δοκίμιον τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας*, καίτοι δ' ὁ κ. Ρενιέρης ἀποκηρύττει, ὡς πάντες οἱ συγγραφεῖς, τὸ πρωτότοκον αὐτοῦ ἔργον, τὸ ἐγχειρίδιον τοῦτο δὲν στερεῖται ἀξίας πραγματικῆς [...]». Γιὰ τὴν ἰταλικὴ μορφή τοῦ *Δοκίμιου* βλ. Marco Renieri, *Armonie della Storia dell'Umanità*, εἰσαγωγὴ-ἔκδοσι τοῦ χειρογράφου-σχόλια-εὑρετήρια Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, Ἀθήνα, Κέντρο Μελέτης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2014.

16. Ὁ Ρενιέρης ἀκολουθεῖ τὸν ἀντισλαβισμό τοῦ μέντορά του Ν. Tommaseo, βλ. Stefano Aloe, «Tommaseo e la Russia», στὸ *Niccolò Tommaseo: popoli e nazioni. Italiani, corsi, greci, illirici, Atti del Convegno internazionale di studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo Venezia, 23-25 gennaio 2003*, Fr. Bruni (ἐπιμ.), Βενετία, Antenore, 2004, τ. 2, σ. 733-756.

17. *** [Μ. Ρενιέρης], «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς; Ἀνατολὴ ἢ Δύσις;», *Ἐὐρωπαϊκὸς Ἑρασιστής* 2 (1842), 204· πβ. Ἀλέξης Πολίτης, *Ρομαντικὰ χρόνια. Ἰδεολογίες καὶ νοοτροπίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880*, Ἀθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, ³2009, σ. 90-93· Παρασκευὰς Ματάλας, «Μεταξὺ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς ἢ Δύσης καὶ Βορρᾶ; Ἡ διαμάχη γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα», στὸ *Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση 1453-1981, Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἐδρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998*, Ἀστέριος Ἀργυρίου – Κωνσταντῖνος Ἀ. Δημάδης – Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1999, τ. 2, σ. 481-493.

18. Roxane D. Argyropoulos, *Les intellectuels Grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 2001, σ. 22-28· Dean Kostantaras, «Byzantine Turns in Modern Greek Thought and Historiography, 1767-1874», *The Historical Review/La Revue Historique* 12 (2015), 185-195.

Ἀνατολικὸ Ζήτημα τὸ ὁποῖο συνδέει μὲ τὴ γεωπολιτικὴ θέση τῆς Ἑλλάδας,¹⁹ φρονεῖ ὅτι ἡ λύση του δὲν εἶναι ἐφικτὴ ἐξαιτίας τῆς λανθασμένης τοποθέτησής του.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι κρίνει ἀναγκαία τὴν ἀφομοίωση νεωτερικῶν εὐρωπαϊκῶν τάσεων, καθὼς ἡ δυτικὴ γραμματεία εἶναι ἐκείνη ποὺ διατήρησε τὴ γνήσια ἑλληνικὴ παράδοση. Ἀποδίδει τὰ εὖσημα στὸν Ἀδαμάντιο Κοραΐ, πνευματικὸ ἡγέτη τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐκδηλώνοντας ἕναν ἄκρατο θαυμασμό γιὰ τὴ συνεισφορά του στὴ μετακένωση τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας στὸν νεοελληνικὸ χῶρο. Ἐνῶ στὴ *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας* καὶ στὸ ἄρθρο του «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς; Ἀνατολὴ ἢ Δύσις;», ἐκφράζει τὴν ἀπαρέσκειά του γιὰ τὶς ὑλιστικὲς καὶ ὀρθολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ,²⁰ στὴν ἀρθρογραφία του στὸν *Spectateur* ξεκάθαρα συνδέει τὸν Ἕλληνα σοφὸ μὲ τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.²¹ Τὸ 1877, στὸν λόγο του κατὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν ὀστών τοῦ Κοραΐ, θὰ τὸν χαρακτηρίσει ὡς «τὸν ἄνδρα, ὅστις τοὺς πατέρες ἡμῶν εὐρῶν ἐν τῇ διασπορᾷ τῆς δουλείας καὶ τῆς ἀμαθείας, συνήγαγε περὶ τὸν βωμὸν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἐδίδαξεν αὐτοὺς ὅτι εἶναι ἐν ἔθνος, ἔχον προγόνους τοὺς διδασκάλους τῆς ἀνθρωπότητος, ἐμόρφωσε τὸ αἶσθημα αὐτῶν καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ ἐγένετο εἷς ἐκ τῶν πρώτων δημιουργῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως».²²

Χωρὶς νὰ προπαγανδίζει τὴν ἐπίσημη ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, ὁ Ρενιέρης ἐπιδιώκει μὲ τὴ μαχητικὴ του ἀρθρογραφία νὰ ἐναρμονίσει τὸν ἐξευρωπαϊσμό τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μὲ τὰ προτάγματα τῆς Μεγά-

19. Μ. Ρενιέρης, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας...*, ὁ.π., σ. γγ': «Ὅπισθεν τοῦ πολιτικοῦ τῆς Ἀνατολῆς ζητήματος ὑπάρχει τὸ φιλοσοφικὸν τῆς Ἀνατολῆς ζήτημα· καὶ ἡ Ἑλλάς εἶναι προωρισμένη νὰ λύσῃ καὶ τὸ ἐν καὶ τὸ ἄλλο».

20. Μ. Ρενιέρης, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας...*, ὁ.π., σ. 58. Πβ. τὰ ὅσα ἀναλύει σχετικὰ μὲ τὶς σχέσεις τοῦ κοραϊκοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆ γαλλικῆ σκέψης τοῦ 18ου αἰῶνα, *** [Μ. Ρενιέρης], «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς;...», ὁ.π., σ. 210-211.

21. *Le Spectateur de l'Orient* 1 (1853-1854), 41: «C'est dans Coray que cette tendance, ces idées ont trouvé leur plus célèbre, leur plus influent interprète. Coray, ayant vécu presque un demi-siècle à Paris, dans ce centre de la vie occidentale, contemporain de la révolution de 1789, imbu de l'esprit philosophique du XVIIIe siècle, il a été le fondateur d'une école littéraire et politique, dont la tendance est de rattacher la régénération grecque à la civilisation de l'Occident».

22. *Τὰ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν ὀστών Ἀδαμαντίου Κοραΐ ἀπὸ Παρισίων εἰς Ἀθήνας τῇ ὀγδόῃ Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1877*, Ἀθήνα, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Φιλοκαλίας, 1877, σ. 14-15.

λης Ἰδέας,²³ προβάλλοντας τὴν ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ στοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Ἀνατολῆς.²⁴ Παράλληλα, στὰ κείμενά του ἀποτυπώνεται ἡ ἀποτροπὴ φιλορωσικῶν αἰσθημάτων καὶ συνάμα ἐκφράζεται ἀνησυχία γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ σλαβισμού.²⁵ Ἀναφορικά μὲ τὴν ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ, πεποίθησή του εἶναι πὼς ἡ ἐδραίωση μιᾶς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας στὴ θέση τῆς καταρρέουσας ὀθωμανικῆς θὰ συντελοῦσε στὴν ἀναχαίτιση τοῦ ρωσικοῦ ἐπεκτατισμοῦ.²⁶ Ἐντονα ἀκόμη τὸν προβληματίζει τὸ ἐνδεχόμενον μήπως ἡ Ἑλλάδα, χωρὶς τὴν ὑποστήριξη τῆς Εὐρώπης, καταποντισθεῖ μέσα στὸν ἀπέραντο ρωσοσλαβικὸ πολιτισμὸ καὶ βρεθεῖ τελικὰ ἀναγκασμένη ν' ἀπαρνηθεῖ ἀκόμη καὶ τὴ δική της πολιτιστικὴ παράδοση.²⁷

Ἡ τακτικὴ ἀρθρογραφία τοῦ Ρενιέρη, πάντοτε μὲ τὸ ἀρχικὸ R., δὲν πέρασε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ Τύπο.²⁸ Ἀπέβλεπε στὴν τόνωση τῶν φιλελληνικῶν αἰσθημάτων τῶν Εὐρωπαίων, ὀρισμένοι ἐκ τῶν ὁποίων, ἐνῶ στὸ παρελθὸν εἶχαν προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες τους ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, συνειδητοποιοῦσαν τώρα ὅτι ἡ μικρὴ σὲ ἔκταση Ἑλλάδα συνιστοῦσε οὐσιαστικὴ ἀπειλὴ στὰ δικά τους πολιτικὰ συμφέροντα. Μὲ τὸ ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο καὶ περίπλοκο αὐτὸ θέμα, ποὺ μάλιστα ἔθιγε τὴν ἐθνικὴ του ὑπερηφάνεια, καταπιάνεται στὰ δημοσιεύματά του μὲ τοὺς χαρακτηριστικοὺς τίτλους: «De l'impopularité de la cause grecque en Occident» καὶ «L'embarras de l'Occident». Λόγω τῆς αὐξανόμενης ἀντιδημοτικότητος ποὺ προσλάμβανε τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα στὴ Δύση, φθάνει στὸ σημεῖο νὰ θεωρεῖ περισσότερο ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ

23. Β. Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ἰδέα: μεταμορφώσεις ἐνὸς ἐθνικοῦ ιδεολογήματος*, Ἀθήνα, Τυπωθῆτω, 2009.

24. Κ. Θ. Δημαράς, *Ὁ ἑλληνικὸς ρομαντισμὸς* [Νεοελληνικὰ Μελετήματα 7], Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 2009, σ. 374· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ πολιτικὰ αἰτήματα: προοπτικὲς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ 19ο αἰῶνα» στὸ *Ὅψεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα*, Δ. Γ. Τσαούσης (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Ἑστία, 1984, σ. 31.

25. R., «L'empereur Nicolas de Russie», *Le Spectateur de l'Orient* 3 (1855), 129-144.

26. R., «Les révélations», *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 170-171.

27. R., «L'embarras de l'Occident», *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 15.

28. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στιχομυθία τοῦ Ἄλ. Ρίζου Παγκαβῆ μὲ τὸν Édouard de Thouvenel, γάλλο πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη. Μαθαίνοντας ὅτι ὁ Παγκαβῆς ἀρθρογραφοῦσε στὸ περιοδικό, ὁ γάλλος διπλωμάτης δὲν ἔκρυψε τὴ δυσἀρέσειά του· βλ. Ἄλ. Ρίζος Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. 2, σ. 29.

θριαμβεύσει ή χώρα του στην ευρωπαϊκή συνείδηση παρά στις πεδιάδες της Μακεδονίας και της Θράκης.²⁹ Είναι ανάγκη ή Ελλάδα να ανακτήσει την εκτίμηση των Ευρωπαίων προβάλλοντας την αυθεντικότητά της (originalité) και, καθώς εξηγεί, ή αυθεντικότητά της είναι ό έλληνισμός. Χρησιμοποιεί την έννοια αυτή με την ευρύτερη σημασία της ως τή διαχρονική πολιτιστική ένότητα του ελληνικού έθνους.³⁰ Αναλύοντας τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὅποιο περιήλθαν οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μετὸ τὸ ευρωπαϊκὸ γίγνεσθαι, ἀπαντᾷ σὲ ἐπικριτικὸ δημοσίευμα τοῦ πολιτικοῦ καὶ πανεπιστημιακοῦ Saint-Marc Girardin (1801-1873) στο *Journal des Débats*.³¹ Παρότι οἱ συστάσεις του εἶναι γενικὰ συμβιβαστικές, καταφεύγει κάποτε σὲ ἔντονο ὕφος, ὅπως ὅταν στὸ ἄρθρο του «L'occupation du Pyrée» κατακρίνει μετὰ πίκρα καὶ ἀγανάκτηση τὴν ἄδικη ευρωπαϊκὴ παρέμβαση τοῦ 1854, μετὰ ἐπακόλουθο τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀγγλογαλλικῆς κατοχῆς στὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Ἀθήνα.³²

Ἐναντι τῆς ἀκαμπτῆς φιλορωσικῆς πολιτικῆς τοῦ Ὀθωνα ὁ Ρενιέρης τηροῦσε μετριοπαθέστερη στάση. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀμελητέες ὀρισμένες πληροφορίες προερχόμενες ἀπὸ τὸν Γάλλο Eugène Forcade (1820-1869), καλὸ γνώστη τῶν ἐλληνικῶν ἐξελίξεων καὶ σημαντικὸ πολιτικὸ συντάκτη τῆς φιλελεύθερης *Revue des Deux Mondes*.³³ Ἀναφορικὰ μετὰ τὴν οὐδετερότητα ποὺ θὰ ὄφειλε ή Ἑλλάδα νὰ τηρήσει στὴν ἐξωτερικὴ της πολιτικὴ, ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες ἐκείνης τῆς περιόδου τὸν *Spectateur*, μαζί μετὰ τὴν *Ἐλπίδα* τοῦ Κ. Λεβίδη καὶ τὸ βραχύβιο *Πανελλήμιον* (1853-1854). Ὁ Forcade λοιπὸν

29. R., «De l'impopularité de la cause grecque en Occident», *Le Spectateur de l'Orient* 35-36 (1855), 345: «Voilà notre question de vie et de mort; il s'agit de triompher, non dans les plaines de Macédoine et de Thrace, mais dans la conscience de l'Europe!».

30. «Notre originalité à nous c'est l'hellénisme», δηλώνει μετὰ ἔμφαση: R., «De l'impopularité...», ὁ.π., σ. 353. Γιατὶ τὶς σημασίες ποὺ προσλαμβάνει ὁ ὅρος ἑλληνισμὸς ἐκείνον τὸν καιρὸ βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ὁ ἑλληνικὸς ρωμαντισμὸς*, ὁ.π., σ. 403-404· πβ. Ν. Σιγάλας, «Ἑλληνισμὸς καὶ ἐξελληνισμὸς: ὁ σχηματισμὸς τῆς νεοελληνικῆς ἔννοιας ἑλληνισμὸς», *Τὰ Ἱστορικά* 34 (2001), 3-70.

31. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ δημοσιεύθηκε στὴν ἐφ. *Journal des Débats politiques et littéraires*, φ. 26 Ἰαν. 1854· βλ. R., «L'embaras de l'Occident», ὁ.π., σ. 14-22.

32. R., «L'occupation du Pyrée», *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 284.

33. Σχετικὰ μετὰ τὴ δομὴ καὶ τοὺς συντελεστὲς τοῦ περιοδικοῦ βλ. Gabriel de Broglie, *Histoire politique de la Revue des Deux Mondes de 1829 à 1979*, Παρίσι, Perrin, 1979.

σχολιάζει αὐτολεξεί: «Οἱ ἑφημερίδες ποὺ πρόσκεινται στὸ συνταγματικὸ κόμμα, ὅπως ἡ Ἑλπίς, τὸ Πανελλήμιον, ὁ *Spectateur de l'Orient*, στὶς ὁποῖες γράφουν οἱ πλέον εὐφυεῖς καὶ ἔντιμοι συγγραφεῖς τοῦ τόπου, ἔχουν στρέψει τὴν πολεμικὴ τους πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ ὀλόκληρος ὁ Τύπος κατέληξε νὰ ἀποκτήσει ὅμοια χροιά». ³⁴ Παρότι τὸ σημαντικὸ αὐτὸ δημοσίευμα ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο ἐπανελλημμένων σχολίων ἐκ μέρους τοῦ *Spectateur*, οὐδέποτε ἀμφισβητήθηκε ἡ παρατήρηση αὐτή. ³⁵

Στὸ ἄρθρο του μὲ θέμα «Le dualisme grec» ὁ Ρενιέρης ἔκρινε σκόπιμο ν' ἀνασχευάσει τὴ γενικευμένη ἀντίληψη πὼς ὁ πολιτικὸς διαχωρισμὸς τῶν Ἑλλήνων ὀφείλεται σὲ διαφορετικὲς ἐπιρροὲς προερχόμενες ἀπὸ τὰ τρία ξενικὰ κόμματα. ³⁶ Ἐξετάζοντας βαθύτερα τὸ ζήτημα, σταθερὰ διακρίνει στὴ διαχρονικὴ πορεία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἕναν πολιτισμικὸ δυῖσμο μετὰξὺ δύο ἀντιμαχόμενων καὶ ἀλληλοσυμπληρούμενων τάσεων, μιᾶς ἀνατολικῆς καὶ μιᾶς δυτικῆς. «Ἐτοιμες νὰ ἀλληλοσπαραχθοῦν στὸν ἐπικείμενο πόλεμο, οἱ δύο αὐτὲς τάσεις ἐκπορεύονται ἀπὸ μία κοινὴ εὐρωπαϊκὴ κοιτίδα καὶ ἀντιστοιχοῦν στοὺς πολιτισμοὺς οἱ ὁποῖοι ὑφίστανται στὸν χῶρο αὐτόν, τὸν λατινογερμανικὸ ἢ δυτικὸ πολιτισμὸ ἀφενὸς καὶ τὸν σλαβικὸ ἢ ἀνατολικὸ ἀφετέρου. Τὴν εὐκταία συνένωσή τους ἴσως θὰ μπορούσε νὰ εἶχε πραγματοποιήσει ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, «ὁ σπουδαιό-

34. Eugène Forcade, «Le roi Othon et la Grèce dans la Question d'Orient», *Revue des Deux Mondes* 7 (1854), 377-411: «Les journaux du parti constitutionnel, l'Espérance, le Panhellinion, le Spectateur de l'Orient, rédigés par les écrivains les plus intelligents, et les plus honnêtes du pays, dirigèrent dans ce sens leur polémique et toute la presse finit par prendre la même couleur». Στὴν *Histoire des causes de la guerre d'Orient d'après des documens français*, Παρίσι, M. Lévy frères, 1854, σ. 244-245 θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἡ Ρωσία θὰ ἀποδεχόταν νὰ γίνει ἑλληνικὴ ἢ Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ἐλευθερωθοῦν οἱ ἀλύτρωτες ἑλληνικὲς περιοχές.

35. Βλ. *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 55, 63, 141, 151, 162.

36. R., «Le dualisme grec», *Le Spectateur de l'Orient* 1 (1853-1854), 33-49-πβ. *** [M. Ρενιέρης], «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς;...», ὁ.π., σ. 190. Τὸ θέμα τῶν ἑλληνικῶν κομμάτων ἐπίσης ἀναπτύσσει στὸν *Spectateur* ὁ Ν. Δραγούμης, ὁ ὁποῖος συναρτᾶ τὶς ἀπόψεις του μὲ τὸν προβληματισμὸ τοῦ Ρενιέρη, χαρακτηρίζοντάς τον ὡς περισσότερο θεωρητικὸ. Γράφει: «Esprit plus spéculatif, l'auteur du *Dualisme grec* a comtemplé son sujet d'une région plus élevée, tandis que notre désir et notre prétention à nous, est de descendre dans les bas-fonds et de donner un corps à ses idées», βλ. D., «Situation des partis en Grèce», *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 72-73.

τερος πολίτης τῆς νεότερης Ἑλλάδας», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Ρενιέρης.³⁷

Ὁ ἑλληνισμὸς ὡς λίκνο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ κοινὸς παρνομαστής τῶν δύο αὐτῶν τάσεων διατηρεῖ κατὰ συνέπεια προνομιακὴ θέση, καθόσον συντελεῖ στὸ νὰ εἶναι ὁ Ἕλληνας ὁ μόνος καθολικὰ Εὐρωπαϊὸς. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Ρενιέρη γιὰ τὸν ἑλληνικὸ δυῖσμὸ κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Charles de Mazade (1820-1893), δραστήριου ἐπίσης συντάκτη τῆς *Revue des Deux Mondes*. Εὐνοϊκὸς γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἐπισημαίνει τὴ θεωρία γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὸν προορισμὸ τῆς Ἑλλάδας, ἀναγνωρίζοντας ὅτι συχνὰ λανθάνουν στοὺς Εὐρωπαίους οἱ πραγματικὲς τάσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ὡστόσο, πιστεύει πὼς οἱ προτάσεις τοῦ Ρενιέρη σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ποὺ θὰ ὀφείλε ν' ἀκολουθήσει ἡ Δύση εἶναι πρακτικὰ ἀνέφικτες. Εἶναι πεπεισμένος πὼς ἡ Εὐρώπη μὲ τὸ νὰ ὑποστηρίζει τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ὑπερασπίζεται στὴν πραγματικότητα τόσο τὴ δική της ἀνεξαρτησία ὅσο καὶ ἐκείνη τῶν Ἑλλήνων ποὺ κινδυνεύουν νὰ περιπέσουν σὲ νέα ὑποδούλωση.³⁸ Κατὰ τὸν Mazade, τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα συνιστᾷ σοβαρὴ δοκιμασία γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαό, τόσο ἐπιρρεπὴ σὲ παρορμητικὲς συμπεριφορὲς. Συστῆνει τὴν τήρηση οὐδετερότητας, καθὼς στὴν περίπτωσή ποὺ οἱ Ἕλληνες ἔρθουν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Δύση θὰ ἐκτεθοῦν σὲ ἐπίφοβα αἰσθήματα καὶ συντρέχοντας τὴ Ρωσία θὰ ἀποκτήσουν μίαν ἐπικίνδυνη φιλία.³⁹

Ἀναζητώντας τὶς καθοριστικὲς ἐκφάνσεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ὁ Ρενιέρης θεωρεῖ ἐπιβεβλημένη τὴν ἀποσαφήνιση τῶν πολιτιστικῶν τῆς γνωρισμάτων καὶ ἐστιάζει τὴν προσοχὴ του στὸ παρελθὸν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, μελετᾷ τὸ παρὸν καὶ προἰδεάζει μὲ αἰσιοδοξία τὸν προορισμὸ του.⁴⁰ Στὸ δημοσίευσμά του «De la société grecque» δὲν διακρίνει

37. Ὁ.π., σ. 37: «Le plus grand citoyen de la Grèce moderne, Jean Capodistrias, aurait peut-être jeté les bases de leur conciliation, si la mort ne l'avait prévenu».

38. Charles de Mazade, «Chronique de la Quinzaine», *Revue des Deux Mondes* 4 (1853), φ. 14 Ὀκτ. 1853, σ. 391: «C'est ainsi qu'un écrivain grec, dans un recueil d'Athènes, – le *Spectateur de l'Orient*, – montre ce qu'il y a d'arbitraire dans les classifications que nous faisons des partis helléniques. Il n'y a point en Grèce, à proprement parler, de parti français, anglais ou russe, comme nous le disons quelquefois; mais il y a ce qu'on peut appeler un parti oriental et un parti occidental [...]».

39. Ὁ.π., φ. 14 Νοεμβρίου 1853, σ. 817-819.

40. Γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἀποκτᾷ ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνικοῦ προορισμοῦ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ὁ ἑλληνικὸς ρομαντισμὸς*, ὁ. π., σ. 399.

στοὺς κόλπους τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἐντάσεις μεταξύ τῶν κοινωνικῶν τάξεων, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐπαρκῶς διαρθρωθεῖ. Ἐπιπροσθέτως δὲν ἐντοπίζει ἰδεολογικὲς διαφοροποιήσεις καθὼς σ' ἕνα γενικευμένο πλαίσιο ὑπερισχύουν στὴν ἔθνικὴ ἰδεολογία ἡ προσδοκία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀλύτρωτων πληθυσμῶν καὶ ἡ πίστη στὴν προνοιακὴ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ.⁴¹ Ἡ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, κατὰ τὸν Ρενιέρη, παρέμεινε ὁμοιογενὴς ὡς πρὸς τὰ ἰδανικά της καθόσον ἐμφορεῖται ἀπὸ «μία πίστη, μία δύναμη, μία θέληση», γεγονός πού τῆς προσδίδει ἀδελφосύνη καὶ ἰσότητα, ἀνθρώπινες ἀξίες οἱ ὁποῖες συνέβαλαν θετικὰ στὴν ἐξέλιξή της.⁴²

Συνεπῶς τὸν Ρενιέρη ἐνδιαφέρουν οἱ παραδοσιακὲς κοινωνικὲς βᾶσεις καὶ ὡς πρωταρχικό τους στοιχεῖο τοποθετεῖ τὴ θρησκευτικότητα, καθόσον διάχυτη παραμένει ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ θρησκεία διέσωσε τὸν ἑλληνισμό ἀπὸ τὸν κατακλισμὸ τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης. Ἔχει βαθεῖα ἐμπεδωθεῖ στὴν ἑλληνικὴ συλλογικὴ συνείδηση ὁ θετικὸς ρόλος πού διαδραμάτισε ἡ ὀρθόδοξη πίστη στὸ Βυζάντιο, στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία καὶ στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821. Κατὰ τὸν Ρενιέρη, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν οἱ σημαντικότεροι συγγραφεῖς τοῦ καιροῦ τους, ἐνῶ οἱ πατριάρχες ἀπέβησαν προστάτες τῶν γραμμάτων καὶ τὰ συντάγματα τῆς Ἐπιδιούρου καὶ τῆς Τροιζήνας, πού ἐγκαθίδρυσαν τὴν ἀνεξίθρησκία καὶ τὴν ἐλευθεροτυπία στὸ νεαρό κράτος, φέρουν τὶς ὑπογραφὰς ἱερωμένων. Ἀκόμη ἡ Ἐκκλησία κρατήθηκε μακριὰ ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία καὶ ἡ ὑποτιθέμενη αὐτὴ ἀδυναμία τῆς προσδίδει ἕνα ξεχωριστὸ μεγαλεῖο.

Συγκρίνοντας τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς Δύσης, ὁ Ρενιέρης καταδεικνύει ὅτι καθὼς ὁ ἑλληνισμὸς ἀπομονώθηκε κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση, κατόρθωσε νὰ διαφυλάξει τὴ γλῶσσα καὶ τὴν πολιτιστικὴ του παράδοση, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ δυτικὸς κόσμος ὑπέστη ἀλλοιώσεις ἀπὸ διαδοχικὲς θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις. Στους συντελεστὲς πού συνέβαλαν στὴ διαφύλαξη τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητας στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὁ Ρενιέρης προσθέτει τὴ χαλαρὴ στάση τῶν Ὀθωμανῶν ἔναντι τῶν ὑποδούλων ὑπηκόων των.⁴³ δὲν τοὺς ἐμπόδισαν στὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας τους, μὲ ἀποτέ-

41. R., «De la société grecque», *Le Spectateur de l'Orient* 1 (1853-1854), 164-167.

42. Ὁ.π., σ. 184-185.

43. Ἀνάλογες ἀπόψεις ὑποστηρίζει ὁ David Urquhart (1805-1877), *The*

λεσµα νὰ βρίσκονται τὴ στιγµὴ τῆς πολιτικῆς τους ἀφύπνισης προετοιµασµένοι γιὰ τὴ διακυβέρνηση τοῦ ἀναγεννώµενου κράτους.⁴⁴ Ἐπιπλέον, ἡ διατήρηση τοῦ θεσμοῦ τοῦ κοινοτισμοῦ ἐπέτρεψε τὴ διαφύλαξη τῆς παραδοσιακῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοίκησης.⁴⁵ Ἐστῆς τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ κοινότητες προσέδωσαν ἕνα πνεῦµα ἐλευθερίας καὶ δημοκρατίας στὸν τόπο, προετοιµάζοντας µὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἐθνικὴ παλιγγενεσία, καθὼς ἡ μορφὴ διακυβέρνησης στὰ ἐπαναστατικὰ χρόνια ἀνταποκρινόταν ἐπίσης στὴν κοινοτικὴ παράδοση.⁴⁶

Ἐπιπλέον, ἡ παιδεία ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο συνέβαλε στὴ δημιουργία λογίων τοῦ βεληνεκοῦς ἐνὸς Εὐγενίου Βούλγαρη, ἐνὸς Νικηφόρου Θεοτόκη, ἐνὸς Ἀδαμαντίου Κοραΐ, ἡ προσφορὰ τῶν ὁπιοῦν στὰ γράµµατα εἶναι συγκρίσιµη µ' ἐκείνη τῶν λογίων τῆς Ἀναγέννησης, τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρι.⁴⁷ Δίπλα στὴν Ἐκκλησία, τὴν παιδεία, τὸν θεσµὸ τοῦ κοινοτισμοῦ ὁ Ρενιέρης δὲν ξεχνᾷ τὴ δυναµικὴ τοῦ λαοῦ ποὺ ἐκδηλώθηκε ὄχι µόνον στὴ λειτουργία τῶν κοινοτήτων ἀλλὰ καὶ στὴ δημιουργία τῆς δημοτικῆς ποίησης, ἡ ὁποία καθρεφτίζει τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ καὶ ποὺ σὲ παγκόσµιο ἐπίπεδο συγκράτησε τὴν προσοχὴ

Portoflio; Collection of State Papers, Λονδῖνο, Fr. Shoberl, 1836, τ. 3, σ. 213. Ὁ σκωτσέζος διπλωµάτης καὶ πολιτικὸς εἶχε λάβει μέρος στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ὅπου καὶ τραυματίσθηκε. Κατέκρινε τὴ συνδρομὴ τῆς Ἀγγλίας στοὺς Ὀθωμανοὺς κατὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Τὸ 1838 δημοσίευσε τὸ βιβλίο του *Spirit of the East* µὲ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

44. R., «De la société grecque», ὁ.π., σ. 266.

45. Βλ. D. A. Zakythinos, «La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative», *L'Hellénisme contemporain* 2 (1948), 295-310, 414-428 ἀντίστοιχα· Νικόλαος Ἰ. Πανταζόπουλος, *Ὁ νεοελληνικὸς κοινοτισµὸς καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινοτικὴ παράδοση*, Ἀθήνα, Παρουσία, 2019· Socrates Petmezas, «La "communauté grecque": une tentative d'Histoire de fictions historiographiques au XIXe siècle», *Byzantina et moderna: Mélanges en l'honneur d'Hélène Antoniadis-Bibicou*, G. Grivaud & S. Petmezas (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 2007, σ. 219-230· βλ. ἀκόµη Διονύσης Μοσχόπουλος, «Ἀπόπειρες διαμόρφωσης κράτους διακαίου κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ἡ νοµικὴ παράδοση τῆς Δύσης καὶ ἡ κοινοτικὴ παράδοση: τοµὲς καὶ συνέχειες», *Ὅψεις τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821*, Δημήτρης Δημητρώπουλος – Χρῆστος Λούκος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης (ἐπιμ.), Ἀθήνα, E.M.N.E.-Μνήμων, 2018, σ. 187-218.

46. R., «De la société grecque», ὁ.π., σ. 271: παραπέμπει στὶς ἐργασίες τῶν J. W. Zinkeisen, J. A. B. Mortreuil καὶ K. Παπαρηγόπουλου.

47. Ὁ.π., σ. 280.

των Byron, Goethe, Fauriel, Tommaseo.⁴⁸ Τερματίζοντας, αναλύει τὸ νόημα τῆς ἐπανάστασης ὅπως ἀντίστοιχα ἐκδηλώθηκε στὴν Ἀνατολή καὶ τὴ Δύση. Ἀποτελέσει στὴν Ἀνατολή μία ἀποκατάσταση τῶν πραγμάτων ἢ ὁποία συντελέσθηκε μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ δικαίου, ἐνῶ στὴ Δύση ὑπῆρξε πλήρης πολιτικὴ ἀνατροπὴ ἢ ὁποία γι' αὐτὸν «εἶναι ὁ σοσιαλισμός, εἶναι ἡ πάλη τῶν τάξεων, εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ἡ διάλυση τῆς ἀνθρωπότητας».⁴⁹

Στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ρενιέρη ποὺ ἀποτυπώνονται στὶς σελίδες τοῦ *Spectateur* συγκαταλέγεται καὶ τὸ θέμα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ πιὸ συγκεκριμένα τοῦ ρόλου ποὺ καλεῖται νὰ διαδραματίσει ὡς διεθνὲς ἐπικοινωνιακὸ μέσο. Βασικὴ του θέση παραμένει ὅτι τὰ νεοελληνικά δὲν συνιστοῦν μόνον τὴ συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀλλὰ διατήρησαν τὴν καθαρότητά της· πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια γλώσσα μὲ νέα μορφή. Γιὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ παραπέμπει στὰ *Σούτσεια* τοῦ Κ. Ἀσωπίου,⁵⁰ στὸ *The Pronunciation of Greek: Accent and Quality, a Philological Inquiry* (Ἐδιμβούργο, Sutherland and Knox, 1852) τοῦ John Stuart Blackie (1809-1895), διακεκριμένου φιλέλληνα καὶ ἐλληνιστῆ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἐδιμβούργου, στὸ *Reisen auf der griechischen Insehn des ägäischen Meeres* τοῦ Ludwig Ross (Tübingen 1845, 3 τ.) καὶ στὸ *Die Abstammung der Griechen und die Irrthümer und Täuschungen des Dr. Ph. Fallmerayer* τοῦ Joseph Baron Ow (Μόναχο, G. Franz, 1847).⁵¹ Ἀποκρινόμενος σὲ ὅσους ὑποστήριζαν πῶς τὰ γαλλικά εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσουν μὲ πληρέστερο τρόπο τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὁ Ρενιέρης ἰσχυρίζεται πῶς ὁ ρόλος αὐτὸς ἀρμόζει καλύτερα στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα.

48. Ὁ.π., σ. 370. Ὁ Ρενιέρης συνέδραμε τὸν Niccolò Tommaseo στὴ συλλογὴ ὕλικου γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν *Canti popolari toscani, corsi, illirici, greci*, Βενετία 1842. Σὲ ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τοῦ ἔγραψε στὶς 31 Ἰουλίου 1841 γιὰ τὴν ἀθροιστικὴ τῆς δημοτικῆς ποίησης, λέγοντας ὅτι ὁ μόνος ποιητῆς ποὺ ἕως τότε εἶχε ἢ Ἑλλάδα εἶναι ὁ *λαός* της, βλ. C. Carpinato, «La corrispondenza inedita tra Niccolò Tommaseo e Marco Renieris», στὸ Fr. Bruni (ἐπιμ.), *Niccolò Tommaseo: popoli e nazioni...*, ὁ.π., σ. 526.

49. R., «De la société grecque», ὁ.π., σ. 379. Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο ὅτι ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ὁ Ρενιέρης ὑπῆρξε πολέμιος τοῦ πρῶτου σοσιαλισμοῦ καὶ μάλιστα τὸ 1836 εἰρωνευόταν τὴ σαϊνσιμονιστικὴ ἐφημερίδα *Le Globe*, συνεργάτης τῆς ὁποίας διετέλεσε ὁ d'Eichthal, βλ. Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne...*, ὁ.π., σ. 99.

50. Κ. Ἀσωπίου, *Τὰ Σούτσεια*, Ἀθήνα, Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1853, σ. 77-79.

51. R., «De l'impopularité...», ὁ.π., σ. 353.

Τὴν θεωρεῖ περισσότερο διαδεδομένη ἀπὸ τὴ γαλλικὴ, ἀφοῦ διδάσκεται σ' ὅλα τὰ πολιτισμένα ἔθνη συγκροτώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἓνα κοινὸ γλωσσικὸ ὄργανο ἐπικοινωνίας.⁵²

Ἡ ἀνταπόκριση ποὺ γνώρισαν οἱ γλωσσικὲς ἀπόψεις τοῦ Ρενιέρη ξεπέρασε τὰ σύνορα τῆς πατρίδας του καθὼς συγκράτησαν τὴν προσοχὴ τοῦ Gustave d'Eichthal, ποὺ ἀπὸ τὸ Παρίσι παρακολοῦθοῦσε τὴν ἀθηναϊκὴ πνευματικὴ κίνηση.⁵³ Αὐτὸς ὁ σαινσιμονιστὴς φιλέλληνας εἶχε παρμείνει στὸ Ναύπλιο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1833-1835, κυνηγημένος ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κυβέρνησις γιὰ τὶς ιδέες του. Ὑπηρέτησε, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἰ. Κωλέττη, στὸ Γραφεῖο τῆς Δημοσίου Οἰκονομίας τοῦ ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴ χαρτογράφηση τῆς χώρας, τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴ σύνταξη κτηματολογίου.⁵⁴ Γνώρισε τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα καὶ πρότεινε τὴν ἴδρυση κρατικῶν ἀγροκτημάτων στὰ πρότυπα τῶν σαινσιμονιστῶν⁵⁵ καθὼς καὶ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα, ὅπως τὴν ἀποξήρανση τῆς λίμνης τῆς Κωπαΐδας. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀργότερα, ἀπὸ τὴ θέση τοῦ διοικητῆ τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας, ὁ Μ. Ρενιέρης συνέβαλε στὴν ὑλοποίησις τοῦ μακρόπνοου αὐτοῦ ἔργου ποὺ ξεκίνησε τὸ 1880.⁵⁶ Κατὰ τὴν παραμονὴν του στὸν ἑλ-

52. Ὁ.π., σ. 356.

53. Ὁ βαρῶνος Gustave Seligmann d'Eichthal (Nancy 1804-Παρίσι 1886), γόνος σημαντικῆς τραπεζικῆς οἰκογένειας εἶχε μνηθεῖ ἀπὸ τὸν Aug. Comte στὴν οὐτοπικὴ διδασκαλία τοῦ Saint-Simon γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας, βλ. Barrie M. Ratcliffe, «Saint-Simonism and Messianism: The Case of Gustave d'Eichthal», *French Historical Studies* 9 (1976), 484-502. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1867 ὁ d'Eichthal συμμετεῖχε στὴν ἴδρυση τῆς l'Association pour l'encouragement des études grecques en France ἀναλαμβάνοντας χρέη ταμίας καὶ ἀργότερα γραμματέα.

54. G. d'Eichthal, *Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ '21*, εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Θ. Παπαδόπουλος, Ἀθήνα, Μπάυρον, 1974.

55. Γιὰ τὴ διάδοσις τοῦ σαινσιμονισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, βλ. Χρῆστος Π. Μπαλόγλου, «Προσπάθειες διαδόσεως τῶν ιδεῶν τοῦ Saint-Simon καὶ πρακτικῆς τῶν ἐφαρμογῆς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο 1825-1837», *Σπουδαί* 53 (2003), 77-108· Δέσποινα Προβατᾶ, «Ἡ διάδοσις τοῦ σαινσιμονισμοῦ στὴν Ἑλλάδα», *Οὐτοπικὲς θεωρίες καὶ κοινωνικὰ κινήματα στὴν Ἑξάρωση ἀπὸ τὸν 18ο ὡς τὸν 20ο αἰῶνα*, Μαρία Μενεγάκη (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Φιλίστωρ, 2006, σ. 148-158· Α. Picon, *Οἱ σαινσιμονιστὲς. Ὁρθὸς λόγος, φαντασιακὸ, οὐτοπία*, μτφρ. Μαρίνα Χρονοπούλου, ἐπίμετρο Χριστίνα Ἀγριαντώνη, «Οἱ σαινσιμονικὲς ιδέες στὴν Ἑλλάδα», Ἀθήνα, ΠΙΟΠ, 2007.

56. Βλ. Ἀρχεῖο Μάρκου Ρενιέρη, Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀρχεῖο αὐτὸ βλ. Ἐλένη Δ. Μπελιᾶ, «Τὸ ἀρχεῖον Μάρκου Ρενιέρη», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1984, τ. 3, σ. 191-194.

λαδικό χώρο, δεν θα πρέπει να δόθηκε ή ευκαιρία στον d'Eichthal να γνωρισθεί προσωπικά με τον Ρενιέρη, αφού, με την απομάκρυνση του Κωλέττη από την έξουσία, αναγκάστηκε να αναχωρήσει από την Ελλάδα στις 10 Ιουνίου 1835 ενώ, δύο μήνες αργότερα, ο Ρενιέρης για πρώτη φορά άτένιζε τη γῆ τῶν προγόνων του από το καράβι που τον έφερε στον Πειραιά από την Ιταλία.⁵⁷

Από το Παρίσι, ο d'Eichthal αποδείχθηκε προσηκτικός αναγνώστης του άρθρου του Ρενιέρη «De l'impopularité de la cause grecque en Occident» στον *Spectateur* του 1855. Απέσπασε ένα σημαντικό του μέρος όπου διατυπώνονται οι απόψεις του Έλληνα λογίου για την ελληνική γλώσσα⁵⁸ και το περιέλαβε, με τον τίτλο «De l'avenir du peuple grec et de la langue grecque», στο φυλλάδιο που τιτλοφορείται *De l'usage pratique de la langue grecque. De l'avenir du peuple grec et de la langue grecque* (1864).⁵⁹ Με το έντυπο αυτό αποσκοπούσε στην ανακίνηση του ζητήματος τῆς ελληνικῆς ὡς γλωσσικοῦ ὀργάνου με διεθνή ἐμβέλεια.⁶⁰ Παράλληλα, τὸ ἴδιο ἔτος, πάλι ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Hachette, κυκλοφορεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ φυλλαδίου με τίτλο *Περὶ τῆς πρακτικῆς χρῆσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης σὲ μετάφραση τοῦ Μ. Ρενιέρη καὶ με δικό του προλογικὸ σημείωμα*.⁶¹ Αποτεινόμενος στὸ ἑλληνόφωνο κοινὸ ὁ Ρενιέρης προβαίνει στὴ διασύνδεση τῆς οἰκουμενικότητος τῆς ἑλληνικῆς

57. Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne...*, ὁ.π., σ. 89.

58. R., «De l'impopularité...», ὁ.π., σ. 352-359.

59. G. d'Eichthal, *De l'usage pratique de la langue grecque. De l'avenir du peuple grec et de la langue grecque*, Παρίσι, Hachette, 1864· πβ. Petros Diatsentos, *La question de la langue dans les milieux des savants grecs au XIXe siècle: projets linguistiques et reformes*, Παρίσι, EHESS, 2009, σ. 87-89.

60. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ χήρα τοῦ G. d'Eichthal, χρονολογημένη 24/25 Ἀπριλίου 1887, ὁ Ρενιέρης τῆς ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του γιὰ τὴν ὑποστήριξη ποὺ ἔτυχαν οἱ ἀπόψεις του ἐκ μέρους τοῦ συζύγου της, βλ. Fonds d'Eichthal, Bibliothèque de l' Arsenal, χφ 14407. φ. 73. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο *A French Sociologist Looks at Britain: Gustave D'Eichthal and British Society in 1828*, Barrie M. Ratcliffe – W. H. Chaloner (ἐπιμ.), Manchester, Manchester University Press, 1977, σ. 146· Queux de Saint Hilaire, «Notice sur les services rendus à la Grèce et aux études grecques par M. Gustave d'Eichthal», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 21 (1867), 1-103.

61. Τὸ περιεχόμενο τοῦ φυλλαδίου ἀναδημοσιεύθηκε στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν* 12 (1864), 457-460 καὶ στὸ Παρίσι, τὸν ἐπόμενο χρόνο, στὸ *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* 5 (1865), 342-350, 351-356 ἀντίστοιχα.

γλώσσας με την ανάγκη τῆς επικράτησης ἑνὸς καθολικοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, ἀναγκαία προϋπόθεση, ὅπως ρητὰ ἐπισημαίνει, γιὰ τὴν ἀδελφότητα καὶ τὴν ἀρμονικὴ συνύπαρξή τῶν λαῶν, ἠθικὰ προτάγματα ποὺ τὸν ἐνώνουν με τὸν γάλλο φιλέλληνα.⁶² Γράφει λοιπόν:

«Ἡ παροῦσα Ἑλληνικὴ μετάφρασις ἦτις συγχρόνως μετὰ τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον ἐξέρχεται εἰς τὸ φῶς, δὲν ἐγένετο μόνον ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ κοινοποιηθῆ εἰς τοὺς Ἑλληνας ἡ σπουδαία τοῦ Κυρίου Ἐιχθάλ πρότασις καὶ νὰ παρακινήθῃ οἱ λόγοι αὐτῶν εἰς ὑποστήριξιν αὐτῆς δι' ὄλων τῶν δυνάμεων, ἀλλὰ προσέτι ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς ζῶσα ἀπόδειξις τῆς ὀρθότητος τῶν σκέψεων τοῦ γάλλου σοφοῦ. Ἡ μετάφρασις αὕτη, καταληπτὴ παντοῦ ὅπου ὑπάρχουσιν Ἑλληνας, θέλει ἐνταυτῷ ἐννοηθῆ ἄνευ δυσκολίας ἀπὸ πάντα ἄλλον ὅστις εἰς τὰ σχολεῖα ἐμελέτησεν ὅπως οὖν ἐπιμελῶς τὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων των. Ἐπειδὴ δὲ ἡ γλῶσσα αὕτη ἀπανταχοῦ σχεδὸν τοῦ πολιτισμένου κόσμου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διδάσκεται, εἶναι ἄρα βέβαιον ὅτι δὲν ἀπαιτεῖται εἰμὴ ἡ τῆς σπουδῆς ταύτης ἐνίσχυσις ὅπως εὐρεθῆ λευμένον τὸ τῆς καθολικῆς γλώσσης μέγα πρόβλημα, ὅπερ ὁ Κύριος Ἐιχθάλ φέρει ὑπὸ συζήτησιν καὶ ὅπερ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν πόθον τοῦ αἰῶνος, τὴν ἀδελφότητα τῶν λαῶν, τὴν ἔνωσιν τῆς ἀνθρωπότητος.»⁶³

Ἀπὸ τῆς δικῆς του ὀπτικῆ ὁ d'Eichthal, διαπνεόμενος ἀπὸ τὸ σαϊνισμικὸ ὄραμα περὶ ὁμοσπονδοποίησης τῶν λαῶν, θεωρεῖ πὼς πρώτη φάση αὐτῆς τῆς ὑπερεθνικῆς διαδικασίας εἶναι

«ἡ εἰσαγωγὴ καθολικῆς γλώσσης, ἥτις, σεβομένη τὴν ὑπαρξίν τῶν ἐθνικῶν διαλέκτων, τῶν ὀριζουσῶν καὶ ἐγγυωμένων τὴν ἀτομικότητα τῶν λαῶν, θέλει χρησιμεύει ὡς κοινὸν ὄργανον τῶν διεθνῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν λαῶν καὶ μεταξὺ τῶν ἀτόμων, ἐνταυτῷ δὲ ὡς ἔκφρασις τῶν ὑψηλοτέρων ἐκείνων ἀληθειῶν, αἵτινες οὔσαι ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ κοινὸς σύνδεσμος

62. Ἡ φιλία τοῦ d'Eichthal μετὰ τὸν Ρενιέρη σίγουρα δὲν στηρίχθηκε στὶς πολιτικὲς τοὺς πεποιθήσεις. Ἄλλωστε τὰ ἀποδοκιμαστικὰ σχόλια τοῦ Ρενιέρη γιὰ τὸν πρῶμο σοσιαλισμὸ δὲν ἀφαιρέθηκαν οὔτε ἀπὸ τὸ φυλλάδιο ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν του μετάφραση: «Ὁ κοινωνισμὸς ἴσταται πάντοτε πρὸ τῶν πυλῶν, ἀπειλῶν ἀδιακόπως καὶ ἀποδεικνύων διὰ τῆς μεταξὺ τῶν τάξεων πάλης ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ μέσου αἰῶνος, καὶ αἱ ἕξεις τῆς βαρβάρου κατακτῆσεως εἰσέτι ἐντελῶς δὲν κατεδαμᾶσθησαν», βλ. Μ. Ρενιέρης, «Περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης», σὲ *Περὶ τῆς πρακτικῆς χρήσεως τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Παρίσι, Hachette, 1864, σ. 19.

63. G. d'Eichthal, *Περὶ τῆς πρακτικῆς χρήσεως...*, ὁ.π., σ. 3.

τῶν κοινωνιῶν πρέπει ἕνεκα τούτου νὰ λάβωσι ἀπανταχοῦ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν μορφήν.»⁶⁴

Τονίζει ἐπιπλέον ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μὲ τὸν λεκτικὸ τῆς πλοῦτο διαθέτει ὅλες τὶς προϋποθέσεις μιᾶς διεθνοῦς γλώσσας ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅμως τῆς περαιτέρω καλλιέργειάς της.⁶⁵ Ὅπως ἐξηγεῖ καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαράς δὲν πρόκειται γιὰ τὴ δημοτικὴ, ἀλλὰ γιὰ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο ποῦ «μέρα μὲ τὴν μέρα τελειοποιεῖται μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν Ἑλλήνων λογίων».⁶⁶

Τὴν ἀνάγκη δημιουργίας μιᾶς παγκόσμιας γλώσσας (*lingua universalis*), βᾶση τῆς ὁποίας θὰ ἦταν μία *lingua rationalis*, ὑποστήριζαν οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρτεσίου καὶ τοῦ Leibniz, οἱ ὁποῖοι ἐπεδίωκαν ἓνα τεχνητὸ σύστημα καθολικοῦ γλωσσικοῦ συμβολισμοῦ καθόσον ἡ χρῆσις τῆς λατινικῆς ἄρχιζε ν' ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς γλώσσες.⁶⁷ Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν θέσεων αὐτῶν καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Ρενιέρη καὶ τοῦ d'Eichthal ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι προτείνουν ὡς ἐνοποιητικὸ παράγοντα μία ζωντανὴ γλώσσα ἡδὴ ἐν χρῆσει παγκοσμίως στοὺς κύκλους τῶν πεπαιδευμένων. Ὁ d'Eichthal προβαίνει μάλιστα

64. Ὁ.π., σ. 7-8· πβ. Δέσποινα Προβατᾶ, «Ἡ ἑλληνικὴ ὡς διεθνὴς γλώσσα: μία οὐτοπικὴ πρόταση τοῦ Gustave d'Eichthal», στὸ Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν-Διδασκαλεῖο ξένων γλωσσῶν, *Ἡ γλώσσα ποῦ ἀλλάζει, Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Συνεδρίου, Ἀθήνα 9-11 Δεκεμβρίου 2005*, Ε. Λεονταρίδη – Κ. Σπανοπούλου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 2008, τ. 1, σ. 447-452· Petros Diatsentos, «Ἡ “ἑλληνικὴ ὡς διεθνὴς γλώσσα” καὶ ἡ ἐδραίωση τῆς ιδεολογικῆς νομιμότητος τῆς καθαρῆουσας μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο», *Warmth and Light: in Memory of A. F. Christidis*, Μ. Θεοδώροπούλου (ἐπιμ.), Θεσσαλονίκη, Centre for the Greek Language, 2008, σ. 343-352.

65. Τὸ 1869, σὲ ἄρθρο του στὴν ἐφημερίδα *Le Temps* ὁ d'Eichthal συναρτᾶ τὶς δικές του προτάσεις γιὰ τὴ διεθνοποίηση τῆς ἑλληνικῆς μὲ τὶς παραινέσεις τοῦ Βολταίρου πρὸς τὴ Μεγάλῃ Αἰκατερίνη, ὅταν μὲ τὰ Ὀρλοφικά τὸ 1770 τὴν παρώτρυνε νὰ καταλάβει τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ καθιερώσει τὴν ἑλληνικὴ ὡς γλώσσα ὅλων τῶν λαῶν, βλ. G. d'Eichthal, «Voltaire et la question grecque en 1770» στὴ στήλη «Variétés», *Le Temps*, φ. 20 Μαρτίου 1869.

66. Κ. Θ. Δημαράς, *Ὁ ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὅ.π., σ. 374.

67. Βλ. Hans Werner Arndt, «Die Entwicklungsstufen von Leibniz' Begriff einer “lingua universalis”», στὸν τόμο *Das Problem der Sprache, Achter Deutscher Kongress für Philosophie (Heidelberg 1966)*, Η.-G. Gadamer (ἐπιμ.), Μόναχο, W. Fink Verlag, 1967, σ. 71-79. Ἐπίσης Sylvain Auroux, «Les langues universelles», στὸ S. Auroux (ἐπιμ.), *Histoire des idées linguistiques*, Λιέγη, éditions Pierre Mardaga, 2000, τ. 3, σ. 377-396.

σ' ένα επιπλέον βήμα, προτείνοντας σέ υπόμνημά του τὸ 1869 τὴν εἰσαγωγή στὴ γαλλικὴ ἐκπαίδευση τῆς νεοελληνικῆς προφορᾶς ἀντὶ τῆς ἐρασμιακῆς.⁶⁸ Ἐνισχύει ἔτσι μίαν κίνηση ποὺ εἶχε ξεκινήσει τὴ δεκαετία τοῦ 1820 στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν καθηγητὴ φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς Κωνσταντῖνο Μινωῖδῃ Μηνά ("Ἐδessa 1788-Παρίσι 1859). Μὲ τὸ βιβλίον τοῦ *Calliope, ou traité sur la véritable prononciation de la langue grecque* ὁ Μινωῖδῃς Μηνάς προωθοῦσε μίαν μεταρρύθμιση στὸν τρόπο διδασκαλίας τῆς προφορᾶς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν.⁶⁹ Σαράντα χρόνια μετὰ, χάρις στὶς ἐνέργειες τοῦ d'Eichthal,⁷⁰ ἡ πρόταση αὐτὴ χαιρετίσθηκε μὲ ἐνθουσιασμό ἀπὸ τὸ παρισινὸ λόγιον κοινόν, ἀναζωπυρώνοντας τὸ γενικότερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἐλληνικὲς σπουδές.⁷¹ Ἐτυχε θετικῆς ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας Victor Duruy⁷² ὑπὸ τὴν προϋπόθεση νὰ ἐγκριθεῖ ἀπὸ

68. G. d'Eichthal, «Mémoire sur la prononciation nationale du grec et son introduction dans l'enseignement classique», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 3 (1869), 65-95. Ἐνα ἔτος μετὰ τὸν θάνατό του, τὰ γραπτὰ τοῦ d'Eichthal γιὰ τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν γιό του Εὐγένιο μὲ εἰσαγωγικὸ κείμενον τοῦ Auguste de Queux de Saint-Hilaire, βλ. Gustave d'Eichthal, *La langue grecque, mémoires et notices, 1864-1884, précédé d'une notice sur les services rendus par Gustave d'Eichthal à la Grèce et aux études grecques, par le marquis de Queux de Saint-Hilaire*, Παρίσι, Hachette, 1887.

69. C. Minoïde Mynas, *Calliope, ou traité sur la véritable prononciation de la langue grecque dédié aux savants hellénistes de l'Europe*, Παρίσι, Bossange, 1825· στὴ σ. XIII ὁ Μινωῖδῃς διευκρινίζει: «Je m'estimerais bien heureux si les savants hellénistes et les Universités de l'Europe, convaincus de la vérité, voulaient renoncer à la prononciation vicieuse qu'Érasme avait introduite» βλ. ἐπίσης C. Minoïde Mynas, *Grammaire grecque contenant les dialectes et la différence avec le grec vulgaire adopté par l'université de France*, Παρίσι, Bossange, 1828, σ. 11· πβ. Gustave d'Eichthal, *La langue grecque...*, ὁ.π., σ. 84.

70. Βλ. τὶς ἐγγραφές μὲ ἡμερομηνίες 6 καὶ 8 Φεβρουαρίου 1864 στὸ *Journal* τοῦ d'Eichthal, Fonds Eichthal, Bibliothèque de l' Arsenal, ἀρ. 14722. Τὶς ἐγγραφές αὐτὲς καθὼς καὶ ἐπιστολές του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μετέφρασε ὁ φιλικὸς πρὸς αὐτὸν προσκεῖμενος Δ. Βικέλας, ποὺ τὶς περιέλαβε στὸ βιβλίον του *Διαλέξεις καὶ Ἀναμνήσεις*, Ἀθήνα, τυπογραφεῖο τῆς Ἑστίας, 1893, στὸ κεφάλαιο «Ὁ Γουσταῦος Ἐιχτάλ ἐν Ἑλλάδι, 1833-1855», σ. 257-331· πβ. G. d'Eichthal, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1833-1835*, μτφρ. βασικοῦ κειμένου Δ. Βικέλα, εἰσαγωγή, σχόλια, μετάφρασις Γ. Τ. Μίρκου, Ἀθήνα 1968.

71. Ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τους, ἡ ὁποία ἀπόκειται στὰ ἀρχεῖα τῆς οἰκογενείας Ζαῖμη, καθὼς καὶ οἱ ἐπιστολές τοῦ Ρενιέρη ποὺ φυλάσσονται στὸ Fonds Eichthal προσφέρουν πληροφορίες γιὰ τὴ φιλικὴ τους σχέση.

72. Ἱστορικός καὶ μαθητὴς τοῦ J. Michelet, ὁ Victor Duruy (1811-1894) ἔμεινε

ἐπιτροπή τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres, ἀπαρτιζομένη ἀπὸ ἑλληνιστῆς ἀκαδημαϊκούς. Οἱ ἑλληνιστῆς αὐτοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν οἱ Émile Egger, Wladimir Brunet de Presle καὶ Felix–Desiré Dehèque, ἀπεφάνθησαν στὴ συνεδρία τῆς 18ης Νοεμβρίου 1864 ὅτι τὰ σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια τῆς Γαλλίας ὀφείλουν νὰ ἐφαρμόσουν ὡς μόνη ὀρθὴ τὴ νεοελληνικὴ προφορά. Στὸ κλασικὸ τοῦ σύγγραμμα *L'hellénisme en France* ὁ Egger ἀνατρέχει στὴν ὅλη προβληματικὴ ἢ ὁποῖα ἀνέκυψε, ἐξηγώντας ὅτι ἡ Ἀκαδημία εἶχε νωρίτερα δεῖξει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιλογή αὐτὴ καὶ πὼς στὴ συνέχεια τὸ μέτρο αὐτὸ ἐφαρμόσθηκε μὲ ἐπιτυχία σὲ ὀρισμένα γαλλικὰ λύκεια.⁷³ Στὴ φιλολογικὴ ἀντιπαράθεση ποὺ ἐπακολούθησε σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς παρισινῆς πνευματικῆς ζωῆς ἔλαβαν μέρος. Δημοσιεύθηκαν εὐνοϊκὰ ἄρθρα ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Auguste Nefftzer, διευθυντῆ τῆς ἐφημερίδας *Le Temps*,⁷⁴ καὶ τοῦ ἐγκατεστημένου στὸ Παρίσι γερμανοῦ ἑλληνιστῆ Johann Friedrich Dübner (Hörselgau 1802–Παρίσι 1867). Σὲ δημοσίευσμά του τὸν Αὐγούστο τοῦ 1864, ὁ Nefftzer ἀναγνώριζε πὼς ἡ ἐπιλογή μιᾶς ὑπάρχουσας γλώσσας ὅπως ἡ νεοελληνικὴ εἶναι ἀποδεκτὴ καὶ ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τῆς στὴ γαλλικὴ ἐκπαίδευση θὰ ἐνίσχυε τὶς ἑλληνικὲς σπουδές.⁷⁵ Ἀπὸ τὴ δική του πλευρὰ, ὁ Dübner ἐνέκρινε τὴν πρόταση γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς στὴ γαλλικὴ ἐκπαίδευση καθότι θεωροῦσε ὅτι κάλλιστα μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς διεθνῆς ζωντανὴ γλώσσα.⁷⁶ Ἀνάλογη στάση ἔδειξε καὶ ὁ J. St.

γνωστὸς στὴ Γαλλία γιὰ τὸν ἐκπαιδευτικὸ νόμο ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του (1867). Μέλος τῆς Association pour l'encouragement des études grecques, στὸ πλούσιο συγγραφικὸ του ἔργο συγκαταλέγεται ἡ τρίτομη *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων* (*Histoire des Grecs*, 1874). Σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ του, βλ. Jean–Charles Geslot, *Victor Duruy. Historien et ministre (1811–1894)*, πρόλογος Jean–Yves Mollier, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2009.

73. Émile Egger, *L'hellénisme en France, leçons sur l'influence des études grecques dans le développement de la langue et de la littérature françaises*, Παρίσι, Didier, 1869, τ. 2, σ. 448. Στὴ σ. 450, σημ. 2 ὁ Egger προσθέτει τὴν ἀκόλουθη παρατήρηση: «Au reste, l'Académie avait depuis longtemps témoigné de son intérêt pour cette question».

74. Ὁ Aug. Nefftzer (Colmar 1820–Basel 1876) ὑπῆρξε εἰσηγητῆς τῆς ἐγγελευμένης φιλοσοφίας στὴ Γαλλία· βλ. René Martin, *La vie d'un grand journaliste: Auguste Nefftzer fondateur de la «Revue Germanique» et du «Temps»*, Besançon, Camponovo, 1953.

75. Εφ. *Le Temps*, φ. 2 Αὐγούστου 1864.

76. Fr. Dübner, «L'usage pratique de la langue grecque», *Revue de l'instruc-*

Blackie, ο οποίος το 1865 δημοσίευσε στην έφημερίδα *The Scotsman* του Έδιμβούργου σχετική έκθεση για την Royal Society.⁷⁷ Άκολουθώντας τις απόψεις του Άγγλου συναδέλφου του George James Pennington,⁷⁸ ο Blackie ισχυρίζεται ότι «ή προφορά όλων των έλληνικών λέξεων κατά τον μονότονον Λατινικόν τονισμόν άνευ διακρίσεως είναι ουσιώδες μέρος τής έσφαλμένης διδακτικῆς μεθόδου τής επικρατούσης έν ταῖς Άγγλικαῖς Σχολαῖς, καθ' ἣν διδάσκονται κανόνες νεκροί άντι τῶν ζώντων αποτελεσμάτων αὐτῶν, καί θεωρία περί ἤχου άντι τοῦ ἤχου αὐτοῦ».⁷⁹ Μέν τήν εύκαιρία αὐτή ο έγκατεστημένος στό Λονδίνο έλληνας λόγιος καί εκπαιδευτικός Ίωάννης Βαλέτας (1814-1900) δημοσίευσε στους *Times* δύο έπιστολές έξηγώντας τόν όλο προβληματισμό καί προκαλώντας τό ένδιαφέρον προσωπικοτήτων τοῦ άγγλικοῦ πνευματικοῦ κόσμου.⁸⁰

Έπίσης στή Γερμανία σημαντικοί μελετητές τοῦ έλληνικοῦ πολιτισμοῦ ύποδέχθηκαν θετικά τίς πρότασεις τῶν Ρενιέρη καί d'Eichthal. Τό 1878 ο γλωσσολόγος καί κριτικός τῆς λογοτεχνίας Eduard Engel (Stolp 1851-Potsdam 1938), γραμματέας τῆς Βουλῆς τῶν άντιπροσώπων τῆς Πρωσίας⁸¹ ποῦ εἶχε συχνά περιηγηθεῖ τήν Έλλάδα, μέ τῆ δημοσίευση τοῦ βιβλίου του *Die Aussprache des Griechischen* ήγήθηκε μιᾶς συντονισμένης κίνησης στήν Ίένα για τήν κατάργηση τῆς έρασμαϊκῆς προφοράς.⁸² Τόν έπόμενο χρόνο, στή Λειψία, ο γλωσσολόγος August Constantin Boltz (Breslau 1819-Darmstadt 1907) παρουσίασε στό έργο του, *Hellenisch,*

tion publique de la littérature et des sciences en France et dans les pays étrangers 41 (1864), 483-485. Για τοὺς ύπόλοιπους έλληνιστές καί γλωσσολόγους τοῦ Παρισιοῦ ποῦ συμμετείχαν στή συζήτηση βλ. Gustave d'Eichthal, *La langue grecque...*, ό.π., σ. 76, σημ. 2.

77. Εφ. *The Scotsman*, φ. 22 Μαρτίου 1865.

78. G. J. Pennington, *Essay on the Pronunciation of the Greek Language*, Λονδίνο, Murray, 1844, σ. 34-36.

79. Η έκθεση τοῦ J. S. Blackie δημοσιεύθηκε σέ έλληνική μετάφραση στήν *Πανδώρα* 16 (1865), 59-62.

80. Petros Diatsentos, *La question de la langue...*, ό.π., σ. 109.

81. Anke Sauter, *Eduard Engel. Literaturhistoriker, Stillehrer, Sprachreiner. Ein Beitrag zur Geschichte des Purismus in Deutschland*, Bamberg, Collibri, 2000. Τό διάστημα 1879-1884 ο Engel διετέλεσε εκδότης τοῦ *Magazin für die Literatur des Auslandes*. Τό 1903 έξελέγη καθηγητής στήν έδρα τῶν ανατολικῶν σπουδῶν στό Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου.

82. Eduard Engel, *Die Aussprache der Griechischen*, Ίένα, Hermann Costenoble, 1887.

die allgemeine Gelehrtensprache der Zukunft, τὰ προτερήματα τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς μετὰ παραδείγματα ἀπὸ μεταφράσεις στὰ νεοελληνικά ξένων καὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων. Συμπεραίνει ὅτι ἡ ἑλληνική δικαιούται τὸν ρόλο τῆς διεθνoῦς γλώσσας⁸³ καὶ μάλιστα δηλώνει στὴν εἰσαγωγή του ὅτι ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὶς γνώμες τῶν Ρενιέρη καὶ d'Eichthal, διαπιστώνοντας τὸ κενὸ ποῦ ἡ καθιέρωση τῆς ἑλληνικῆς θὰ κάλυπτε στὸ διεθνὲς λόγιο κοινό. Τὸν Boltz ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι γερμανοὶ ἑλληνιστές, ὅπως οἱ J. Flach καὶ L. Kuhlenbeck.⁸⁴

Οἱ γλωσσικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ρενιέρη μετὰ τὸν καιρὸ δὲν διαφοροποιήθηκαν. Τὸ 1887 σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Queux de Saint Hilaire κάνει λόγο γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς τείνει νὰ αὐξηθεῖ καθότι ὁλοένα ἀναπτύσσονται οἱ σχέσεις μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης καὶ ὁ ἀριθμὸς ὅσων καταγίνονται μετὰ τὸ εμπόριο καὶ τὰ γράμματα βαίνει διαρκῶς αὐξανόμενος.⁸⁵ Ἡ ἐπίδραση τῶν γλωσσικῶν του ἰδεῶν εἶναι ἀκόμη ἀνιχνεύσιμη στὸν γλωσσολογικὸ προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς μας. Σὲ ἀνακοίνωσή του μετὰ θέμα «La langue grecque et ses possibilités comme langue internationale» ὁ Ἄγγελος Σικελιανὸς ὑποστήριζε στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο τῶν Εὐρωπαϊῶν Φεντεραλιστῶν (Montreux 1947), ὅτι τὰ ἑλληνικά εἶναι ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦν χυμοὺς ὅλα τὰ ἔθνη προκειμένου νὰ βροῦν τὸ ἀληθινὸ νόημα τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.⁸⁶

Τὴν ἀρθρογραφία του στὸν *Spectateur* συμπληρώνει ὁ Ρενιέρης μετὰ τὴν ἀνάδειξη μιᾶς ἐμβληματικῆς μορφῆς τῆς Ὀρθοδοξίας, ποῦ ἐκφράζει τὴν τάση τοῦ ἑλληνισμοῦ νὰ ζητᾷ τὴ συνδρομὴ ἐξωτερικῶν παραγόντων προκειμένου νὰ ξεπεραστοῦν ἐσωτερικά του ζητήματα. Πρόκειται γιὰ τὸν

83. Ὁ August Constantin Boltz ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ *Ἑσπερος* τῆς Λειψίας καὶ μετέφρασε ποιήματα τοῦ Ἀθανασίου Χριστοπούλου, καθὼς καὶ ἔργα τῶν Σπ. Λάμπρου καὶ Γ. Δροσίνη, βλ. Adolf Hinrichsen, *Das literarische Deutschland*, Βερολίνο, Verlag des Literarischen Deutschlands, 1891, σ. 157-159· Νίκη Μητροπούλου, *Νεοελληνικὴ καὶ μεταφρασμένη λογοτεχνία στὸ περιοδικὸ Ἑσπερος τῆς Λειψίας (Παρουσίαση-ἀναλυτικὴ ἐρευνητικὴ ἐργασία)*, Πάτρα 2018, σ. 61, Πανεπιστήμιο Πατρῶν (διπλωματικὴ ἐργασία).

84. Louis Couturat – Léopold Léau, *Histoire de la langue universelle*, Hiodesheim, G. Olms, 2001, σ. 515-516.

85. Gustave d'Eichthal, *La langue grecque...*, ὁ.π., σ. 83.

86. Βλ. Angelos Sikeliianos, «La langue grecque et ses possibilités comme langue internationale», *Actes du Premier Congrès de la Fédération Mondiale*, Montreux-Genève, 1947, σ. 14-15.

μαρτυρικό οικουμενικό πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρι (1572-1638) στον όποιο αφιερώνει δύο δημοσιεύματα: ένα ιστορικό δράμα με μυθοπλαστικό θέμα, «La jeunesse de Lucari. Drame historique en cinq actes»⁸⁷ και τή μελέτη «Cyrille Lucari, ou l'Église grecque pendant la guerre de trente ans».⁸⁸ Τήν πλοκή τοῦ θεατρικοῦ ἔργου τοποθετεῖ ὁ Ρενιέρης στή Βενετία τήν ἐποχή τῆς Μεταρρύθμισης καί παρουσιάζει μίαν ἀξιοπρόσεκτη πρωτοτυπία ἀναφορικά μὲ τήν ταυτότητα τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα. Πλάθει μίαν εὐφάνταστη ἱστορία γύρω ἀπὸ τὸν ἀμοιβαῖο ἔρωτα τοῦ Κωνσταντίνου-Κύριλλου Λούκαρι, λαμπροῦ τότε φοιτητῆ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, καί τῆς νεαρῆς λογίας Eleonora Cornaro.⁸⁹ Τὸν πολλὰ ὑποσχόμενο αὐτὸν νέο ἀπὸ τὸν ἐνετοκρατούμενο Χάνδακα προσπαθεῖ νὰ προσελκύσει ὁ πατὴρ Lippomani⁹⁰ τῆς Ἑταιρείας τοῦ Ἰησοῦ γιὰ τοὺς προσηλυτιστικοὺς σκοποὺς τῶν Ἰησουιτῶν στήν Ἀνατολή. Ὅμως στὸ μεταξὺ ἡ Eleonora προσχωρεῖ στὸν καλβινισμό πού εἶχε διαδοθεῖ στοὺς κύκλους τῶν Βενετῶν πατρικίων καί ἀπὸ τὸν ὅποιο ἐπίσης ἐλύεται ὁ Κωνσταντίνος. Ὑστερα ἀπὸ καταγγελία τοῦ Lippomani στήν Ἱερὰ Ἐξέταση ἡ νεαρή Βενετσιάνα καταδικάζεται σὲ θάνατο, ἐνῶ ὁ νεαρὸς φοιτητῆς κατορθώνει νὰ σωθεῖ χάρι στήν παρέμβαση τοῦ Giustiniani, ἄλλοτε δούκα τῆς Κρήτης, πού συμβολίζει τήν ἀνεξιθρησκία ἡ ὅποια διέκρινε τήν πόλη τῶν δόγηδων. Ὡστόσο, προκειμένου νὰ ἐκδικηθεῖ τήν ἀπώλεια τῆς ἀγαπημένης του, ὁ Κωνσταντίνος ὀρκίζεται ν' ἀφιερωθεῖ στὸν ἀγώνα

87. R., «La jeunesse de Lucari. Drame historique en cinq actes», *Le Spectateur de l'Orient* 7 (1856-1857), 1-27, 41-74 ἀντίστοιχα.

88. R., «Cyrille Lucari, ou l'Église grecque pendant la guerre de trente ans», *Le Spectateur de l'Orient* 5 (1855-1856), 1-22, 37-61, 101-117, 133-143· βλ. Μ. Ρενιέρης, *Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης*, Ἀθήνα, Δ. Ἀθ. Μαυρομάτης, 1859 καί τοῦ ἰδίου, *Μητροφάνης Κριτόπουλος καί οἱ ἐν Ἀγγλία καί Γερμανία φίλοι αὐτοῦ (1617-1628)*, Ἀθήνα, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Πιερρῆ, 1893.

89. Ἡ Eleonora Cornaro Piscopia (1646-1684) ἦταν ὑπαρκτὸ πρόσωπο, ἔζησε ὅμως ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρι. Ξεχωριστὴ προσωπικότητα, ἡ φήμη τῆς ὀφείλεται στήν εὐρυμάθειά της καί στὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρξε ἡ πρώτη γυναίκα πού ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, βλ. *The Contest for Knowledge: Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy*, Maria Gaetana Agnesi, Giuseppa Eleonora Barbapiccola (ἐπιμ.), Chicago, Chicago University Press, 2007, σ. 75.

90. Ὁ Ρενιέρης χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθετο τοῦ Aloysius Lippomani, ἐπισκόπου τῆς Βερόνας, πού εἶχε ὀρισθεῖ τὸ 1550 ἀπὸ τὸν πάπα Ἰούλιο Γ' ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς προέδρους τῆς Συνόδου τοῦ Τρέντο, ἡ ὅποια καταδίκασε τὶς προτεσταντικὲς αἱρέσεις.

κατά τῶν Ἰησοιτιῶν καὶ τῶν σχεδίων τους. Τὸ μελοδραματικὸ αὐτὸ ἔργο διατρέχεται ἀπὸ ἓνα ρομαντικὸ λυρισμὸ ποὺ θυμίζει τὸ νεανικὸ διήγημα *Il Deforme* ποὺ συνέγραψε ὁ Ρενιέρης στὴ Βενετία.⁹¹ Ἡ περιγραφὴ τῆς ἀνέμελης καὶ πολυτελοῦς ἀτμόσφαιρας τοῦ χοροῦ τῶν μεταμφιεσμένων στὸ βενετσιάνικο ἀνάκτορο τῶν Giustiniani παρουσιάζει σημαντικὲς ὁμοιότητες μὲ ἐκεῖνη τοῦ χοροῦ στὸ μέγαρο Fuentes στὴν Ἀνδαλουσία. Στὸ θεατρικὸ αὐτὸ ἔργο ὁ Ρενιέρης προσέδωσε ἓνα ψυχογραφικὸ χαρακτήρα, καθὼς τὰ πρόσωπα διαγράφονται καθαρὰ καὶ ἀνάγλυφα. Τὰ ἱστορικὰ ὀνόματα ποὺ δίνει στοὺς πλασματικούς ἥρωες τοῦ δράματος προσδίνουν ἀληθοφάνεια καὶ πειστικότητα στὴν πλοκὴ τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ οἱ φυσικοὶ καὶ ἄνετοι διάλογοι ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα ἀποδεικνύουν ἀναμφίβολα τὶς δυνατότητες του ὡς θεατρικοῦ συγγραφέα.

Στὴ μελέτη του «Cyrille Lucari, ou l'Église grecque pendant la guerre de trente ans», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε σὲ δύο συνέχειες, ὁ Ρενιέρης ἐπικεντρώνεται στὴν πολιτικὴ ἀνέλιξη τοῦ Κύριλλου Λούκαρι στὸ πλαίσιο τῆς ταραγμένης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τῶν θρησκευτικῶν πολέμων καὶ τὸν καιρὸ ποὺ ἡ Ὁρθοδοξία ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἔριδων μεταξὺ καθολικισμοῦ καὶ προτεσταντισμοῦ. Ἐπισταμένως ἀναλύονται οἱ ζυμώσεις καθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων καὶ ἡ προπαγάνδα ἀμφότερων στὴν Ἀνατολή.⁹² Μὲ τὴν ἐξιστόρηση τοῦ χιμαιρικοῦ σχεδίου τοῦ ἑλληνα πατριάρχη ὁ Ρενιέρης δίνει ἔμφαση στοὺς ἀποτυχημένους πολιτικούς του ἐλιγμούς μὲ τὶς ξένες δυνάμεις ποὺ τὸν ἔφεραν στὴν τελικὴ του καταστροφὴ. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι ὅτι ἀπευθυνόμενος παρεμβατικὰ πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του, ὁ Ρενιέρης τοὺς συμβουλεύει τὴν ἀπαγκίστρωση ἀπὸ τὴν ἔλξη τῶν προστάτιδων δυνάμεων καὶ τὴ βαθύτερη ἀνίχνευση τῆς αὐτογνωσίας τους, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν τὴν αὐτάρκειά τους, βασικὸ προαπαιτούμενο γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν πολιτικῶν τους σχεδίων. Ἡ τοποθέτησή του αὐτὴ τὸν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὴν ἀπάντηση ποὺ ἄλλοτε εἶχε δώσει στὸ δίλημμα Ἀνατολὴ ἢ Δύση, ὅταν τὸ 1841 ξεκάθαρα ἔλεγε ὅτι ἡ Ἑλλάδα «κατὰ τὴν φύσιν, κατὰ τὸν πολιτισμόν, κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς ἀποστολὴν εἶναι Δύσις καὶ ὄχι Ἀνατολή».⁹³ Ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐναντιώσῆς του στὶς ξένες ἐμπλοκὲς

91. Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne...*, ὁ.π., σ. 82-85.

92. Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ 1620-1638*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.

93. *** [Μ. Ρενιέρης], «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς;...», ὁ.π., σ. 213.

στά έσωτερικά προβλήματα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, γίνεται φανερό ὅτι, ὕστερα ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια, ὁ Ρενιέρης ξεπερνᾷ τὸ δίλημμα αὐτό. Ἀναγνωρίζοντας τὴν προνομιακὴ θέση τῆς Ἑλλάδας στὴν ἐπίτευξη μιᾶς ἰσορροπίας μεταξὺ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς προτρέπει πρὸς ἓναν ἑλληνοκεντρισμὸ μὲ τὰ ἐξῆς ἐνθαρρυντικὰ λόγια:

«Ἀποτελεῖ δεδομένο ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ εὐημερήσουμε καὶ νὰ ἐπιδιώξουμε ἓνα καλύτερο μέλλον, ἐὰν δὲν γνωρίσουμε τοὺς ἑαυτοῦς μας, ἐὰν παύσουμε ν' ἀναμένουμε τὴν εὐδαιμονία σὰν κάτι ποὺ θὰ μᾶς ἔρθει τυχαῖα καὶ δὲν τὴν ἀναζητήσουμε σ' ἐμᾶς τοὺς ἴδιους. Ἄς παύσουμε νὰ εἴμαστε Γάλλοι, Ἄγγλοι, Ρῶσοι προκειμένου νὰ γίνουμε μόνο Ἑλληνες στὴν καρδιά καὶ στὴν ψυχὴ. Ἄς ἀποβοῦμε μὲ τὴν ἀρετὴ, τὴν ἐργατικότητα καὶ τὴν εὐφυΐα ἄξιοι ἐνὸς μεγάλου ἔθνους, εὐάρεστοι τόσο στὴ Δύση στὴν ὁποία ἀνήκουμε ἐξαιτίας τῆς πνευματικῆς μας παράδοσης, τῶν πολιτικῶν μας θεσμῶν καὶ τῆς δυναστείας, ὅσο καὶ στὴ Ρωσία μὲ τὴν ὁποία μᾶς συνδέει ἡ θρησκευτικὴ μας παράδοση. Καὶ θὰ τὸ ἐπιτύχουμε.»⁹⁴

ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

94. R. «Cyrille Lucari, ou l'Église grecque...», ὁ.π., 144: «On a reconnu que nous ne pouvons prospérer et aspirer à un meilleur avenir, si nous ne faisons pas un tour sur nous mêmes; si cessant d'attendre le bonheur comme une loterie, de l'esprit d'aventure, nous ne le cherchons pas en nous mêmes. Cessons d'être Français, Anglais ou Russes, pour n'être que Grecs de cœur et d'âme; rendons-nous par la vertu, le travail, l'intelligence, dignes d'être une grande nation également aimée de l'Occident auquel nous tenons par notre tradition littéraire, nos institutions politiques et notre dynastie, et de la Russie à laquelle nous tenons par notre tradition religieuse; et nous le serons».

Résumé

MARCO RENIERI ET *LE SPECTATEUR DE L'ORIENT*

Ses opinions sur l'hellénisme

Marco Renieri (Trieste 1815-Athènes 1897), éduqué à Venise, subit l'ascendant du Risorgimento italien. Installé définitivement en 1835 à Athènes il se familiarise avec l'idéologie du nouvel État. Lors du déclenchement de la guerre de Crimée en 1853, un groupe d'intellectuels grecs, hostiles à une politique favorable à la Russie, s'empressement de faire paraître la revue *Le Spectateur de l'Orient* dont M. Renieri sera le rédacteur en chef. Leur but était de renforcer les liens avec l'Occident qui risquaient en ce moment de se détériorer. Renieri traite des particularités de la société grecque et pense qu'au cours de la domination ottomane la religion a sauvé l'hellénisme et que l'organisation communale prépara le cadre institutionnel pour l'indépendance nationale. Il est préoccupé par la question du grec moderne en tant que moyen linguistique international, ce qui le rattache à G. d'Eichthal et à bien d'autres philologues français, allemands et anglais de son époque. À travers le prisme de son opposition aux interventions étrangères dans la politique de son pays, il met en avant le personnage du patriarche Cyrille Loukaris dans une pièce de théâtre intitulée « La jeunesse de Lucari. Drame historique en cinq actes » et dans son étude « Cyrille Lucari, ou l'Église grecque pendant la guerre de trente ans ». Exprimant d'une part son penchant pour les idées libérales de l'Occident et d'autre part son inquiétude pour l'épanouissement du slavisme, Renieri se prononce pour la neutralité de la Grèce. Il s'oriente vers une théorie centrée sur la reconnaissance de la position avantageuse de l'hellénisme moderne dans l'établissement d'un équilibre permettant la compossibilité entre la tradition culturelle et politique de l'Occident, à laquelle l'hellénisme appartient, et la Russie sa coreligionnaire.

